

С. М. БІБІКОВ

Г. А. Бонч-Осмоловський
(Нарис діяльності)

В скорботному списку тих, хто передчасно пішов від нас в тяжкі дні війни, є ім'я Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського, видатного знавця історії первісної культури, антрополога, великого майстра польових досліджень.

Минуло 80 років від дня народження Г. А. Бонч-Осмоловського. Він народився 4 листопада 1890 р. у Блоні (Білорусія) в сім'ї відомих народників. Батьки його, зазнаючи переслідувань царизму, брали активну участь в революційному русі, зокрема в створенні бойових груп, одна з яких готувала вбивство реакційного адмірала Чухніна в Севастополі.

В середовищі революційної інтелігенції формувалися погляди майбутнього вченого. Інтерес до вивчення суспільних і природознавчих наук з'явився у нього ще в школі. В 1909 р. він вступив до Петербурзького університету на природниче відділення фізико-математичного факультету, де в той час антропологію викладав Ф. К. Волков. У 1910—1913 рр. студент Бонч-Осмоловський проводить самостійно дослідження з етнографії в складних умовах гірського Кавказу (Хевсуретії та Осетії). В 1912 р. вийшла його перша друкована праця в «Русском Антропологическом Журнале». Війна 1914 р. застала Гліба Анатолійовича в університеті, звідки він був мобілізований в діючу армію, у мотобатальйон розвідки.

Велику Жовтневу революцію Бонч-Осмоловський зустрів з захопленням і, втілюючи в життя її ідеї, поринув у практичну діяльність. За дорученням московських та петроградських революційних організацій він здійснював ряд відповідальних завдань у зв'язку з експропріацією художніх цінностей, зокрема очолив у Криму відділ, який виконував ці функції. Гліб Анатолійович твердо і послідовно проводив політику націоналізації художніх скарбів та предметів старовини. Неабиякі здібності, воля, наполегливість сприяли створенню в Криму мережі першокласних музеїв. У сучасних експозиціях і фондах ще є частка його праці. Навіть у гарячі дні революції, коли організаційні питання були на першому плані, Гліб Анатолійович знаходив час для наукових занять та екскурсій.

Свою наукову діяльність Бонч-Осмоловський розпочав як етнограф. Йому належить ряд статей з цієї тематики. Але вже й в них є історичний підхід до етнографічних реліктів, спроби історичного осмислення матеріалів польових досліджень. Незабаром, однак, інтереси вченого переростають межі етнографії. У пошуках закономірностей суспільного розвитку, відображених у спадкоємності стадіальних процесів, він звертається до археології, віддаючи їй свій хист етнографа.

В археології Гліб Анатолійович шукає пояснення явищ, що відбилися в етнографічних фактах. З 1923 р. він систематично вивчає палеоліт Криму. Близько 10 років керує палеолітичними експедиціями, відкриває нові пам'ятки. Невипадково він вів наукові дослідження в Криму, який став для нього справжньою лабораторією на шляху пізнання загальних історичних закономірностей. Тут збереглися численні пам'ятки матеріальної культури багатьох племен і народів, зокрема первісної доби. Останні майже випали з поля зору археологів та істориків, які захопилися вивченням монументальних пам'яток античності та середньовіччя.

Навіть видатні відкриття К. С. Мерезжовського, що привернули увагу передових дослідників палеоліту на Заході, були швидко забуті (не без впливу клерикальних кіл). Лише зрідка з'являлись у пресі деякі відомості про первісні пам'ятки Криму — переважно матеріали, зібрані місцевими аматорами старожитностей.

Можна без перебільшення сказати, що Бонч-Осмоловський своїми блискучими дослідженнями відкрив нову сторінку у вивченні первісної історії Криму. Його наукові здобутки були логічним завершенням величезної, продуманої в усіх деталях, планомірної роботи. Вивчаючи пам'ятки відносно пізніх етапів історії — поселення та могильники доби бронзи, Гліб Анатолійович, добре обізнаний з досягненнями своїх попередників, стає палким прихильником ідеї про заселення Криму в ранньочетвертинну добу.

Спрямувавши зусилля на вивчення палеоліту, вчений із запалом студіює літературу, пов'язану з еволюційною школою Г. Мортільє, схиляється до його висновків. Здібності, значна природничо-історична підготовка, одержана в університетські роки, особливо у Ф. К. Волкова і Д. Н. Анучіна, є тим фундаментом, на якому ґрунтуються широкі знання Гліба Анатолійовича з питань первісної історії та споріднених дисциплін. Велику користь принесла йому також участь у керованому П. П. Єфименком семінарі по вивченню кременю як найважливішого фактора в дослідженні палеоліту. Здійснювані ним планомірні розвідки приводять його до відкриття грота Кіік-Коба та печер з палеолітичними нашаруваннями. У цій великій роботі, яка проводилась, до того ж, у тяжкі роки, відчувались темперамент, наполегливість та організаційний досвід Гліба Анатолійовича. Численні невдачі не зломали його. Після безрезультатних розкопок кількох десятків печер і гrotів нарешті було досягнуто бажаної мети.

Відкриття грота Кіік-Коба з залишками неандертальської людини — пам'ятки найдавнішої для того часу культури людства на території СРСР — увінчало невтомну працю і привернуло до себе увагу як в нашій країні, так і за кордоном.

Між іншим, під час розшуків палеолітичних залишків часто траплялись культурні нашарування пізніших епох. Бонч-Осмоловський ретельно їх вивчав як складовий елемент печерних відкладів і вносив ці дані в звіти й публікації. Так була відкрита й описана стоянка у печері Кизил-Коба, яка дала назву культурі доби бронзи в Криму.

Виняткова обережність при розкопках палеолітичних пам'яток, їх стратиграфічна складність і необхідність точної фіксації викликали потребу в удосконаленні методики й техніки розкопок. Не задовольняючись старими, часто примітивними методами польових досліджень, Гліб Анатолійович багато робив для їх удосконалення. Особлива система розбору шарів з застосуванням гнучкого поквдратного членування площі розкопів і наступним виділенням стратиграфічних ознак та розбивкою шарів на горизонти, графічна фіксація культурних залишків за допомогою відліку від постійної площини (нульової горизонталі) — все це значно підвищило ефективність праці і розширило діапазон наукових спостережень.

Вживання дуже тонких пристосувань при розкопках, впровадження різноманітних хімікалій для фіксації об'єктів, увага до найменших дрібниць спорядження та інструментарія сприяли ще успішнішому ходу польових робіт. Основна ідея, якою керувався Бонч-Осмоловський, удосконалюючи техніку та методику розкопок, — максимальне й всебічне вивчення пам'яток. Найскладніші літологічні сплетення, які завжди чатують на дослідника печерних відкладів, знаходили у Бонч-Осмоловського членування і визначення. Природні перешкоди на шляху пізнання пам'яток викликали у нього дослідницький азарт та прагнення подолати їх.

Кращим прикладом цього є розкопки печери Аджи-Коба. В складній стратиграфічній ситуації виявилась вся майстерність і далекоглядність вченого. Не розв'язавши за один сезон основного завдання — літологічне співвідношення на різних площах в печері, він продовжив дослідження в наступному році і вжив усіх заходів, щоб усунути можливе змішу-

вання культурних шарів. В результаті Гліб Анатолійович прийшов до чітких об'єктивних висновків, використовуючи, здавалося б, ледве помітні ознаки літолого-морфологічних співвідношень. В довгому списку досліджених ним печер, які показують, наскільки майстерно володів вчений методикою і технікою розкопок, перше місце займають Кіік-Коба, Кош-Коба, Сюрень I і II, Аджі-Коба, Шайтан-Коба, Фатьма-Коба, Шан-Коба та ін.

Вважаючи вироблення комплексного методу дослідження основним завданням, Бонч-Осмоловський досяг у цьому чи не найбільшого успіху. Його можна сміливо назвати піонером комплексного вивчення пам'яток палеоліту і талановитим продовжувачем досліджень, проведених О. О. Іностранцевим на неолітичних стоянках Приладожжя.

Досить глянути на списки учасників організовуваних Бонч-Осмоловським експедицій, щоб помітити в їх складі геологів, антропологів, палеозоологів, палеоботаніків. Залучення вчених цих спеціальностей до польових робіт дало можливість найбільш вірогідно реконструювати природне оточення давньої людини на різних ступенях розвитку.

Висновки спеціалістів-природознавців не тільки збагачували археологічні знання, а й часто служили відправними позиціями в розкритті закономірностей природничо-історичних процесів. До речі, Бонч-Осмоловський привернув увагу ботаніків до залишків вугілля з стародавніх вогнищ. Ці дослідження переросли в окремий розділ науки, яка вивчає історію розвитку і розповсюдження рослинних форм.

Ідея комплексного вивчення, яка впливає з діалектико-матеріалістичного підходу до явищ в їх взаємозв'язках і взаємодії, в їх генетичній спадкоємності, була покладена в основу теоретичних поглядів та практичної діяльності Бонч-Осмоловського і є особливо цінною в його творчості. Як послідовний еволюціоніст, що стоїть твердо на діалектично-матеріалістичному ґрунті, він створив періодизацію пам'яток кримського палеоліту. В цьому зразковому дослідженні вчений-ерудит з вичерпною повнотою узагальнив археологічні дані й, широко користуючись висновками суміжних дисциплін, побудував історичну шкалу часу, яка посіла визначне місце в системі знань з палеоліту.

Вся робота в цій галузі, здійснена в Криму, є прикладом координації наукових висновків в їх комплексному вигляді. Вона знайшла своє відображення у матеріалах виставки, відкритої в 1932 р. у геологічному інституті АН СРСР в зв'язку з організованою в Ленінграді міжнародною конференцією по вивченню четвертинного періоду Європи. Тут Бонч-Осмоловський повністю виявив свої здібності музейного працівника, який зумів в логічній послідовності відтворити історію розвитку кримського палеоліту, розробивши при цьому виразні й переконливі прийоми експозиції. Під час організації виставки став у пригоді великий досвід у галузі музейної справи, набутий в етнографічному відділі Російського музею, де Гліб Анатолійович працював кілька років.

За невтомну й плідну діяльність на науковій ниві Бонч-Осмоловський був обраний головою Радянської секції при Міжнародній асоціації по вивченню четвертинного періоду Європи (розділ вивчення людини).

Не можна обмежувати творчий внесок вченого лише рамками досліджень у Криму, що був для нього, як уже зазначалося, лабораторією, де вироблялись його основні концепції загального процесу розвитку людства на ранніх ступенях. Досить ознайомитися з колом інтересів та змістом питань, порушених Глібом Анатолійовичем, щоб переконатись у такому ставленні до матеріалів Криму. Ось чому він ретельно і систематично вивчає палеоліт інших країн. Під час відрядження за кордон Бонч-Осмоловський зустрічається з видатними археологами (Брейлем, Пейроні, Мартеном, Булем та ін.), працює над колекціями в багатьох музеях, поповнюючи свої знання та удосконалюючи досвід польових досліджень.

Повернувшись з-за кордону, Гліб Анатолійович публікує теоретичну статтю «Про еволюцію давньопалеолітичних індустрій» (1923 р.), де особливо відчувається його новаторство. Незважаючи на дискусійність деяких положень цієї статті вона й зараз зберігає свою актуальність, приваблює новизною висвітлення теми, широтою використаних джерел. Його метод статистичного аналізу знярядь палеолітичних стоянок та розробка проблеми датування залишаються і нині складовою частиною усякого наукового дослідження. Минуло майже 40 років після того, як Бонч-Осмоловський запропонував застосування статистичного методу щодо палеоліту, і ось зараз, в останні півтора десятиліття, в цій галузі знову виникає, звичайно, в сучасному вигляді, статистичний напрям, дуже корисний у розробці теоретичних положень.

Привертають увагу й археологічні етюди Бонч-Осмоловського, які вносять щось нове, оригінальне в коло проблем, пов'язаних з вивченням побуту стародавньої людини. До таких досліджень належить, наприклад, праця «Про нарізки на палеолітичних кістках» (1931 р.). Навіть у невеликих статтях і повідомленнях учений завжди шукав спільні риси в культурах палеоліту, які входили в єдиний потік загальнолюдських стадіальних культурних проявів.

Успіх Гліба Анатолійовича багато в чому пояснюється вмінням ставити питання і прагненням максимально наблизитися до розуміння суті явищ. Ця особливо цінна для дослідника риса завжди була властива Бонч-Осмоловському. Залучений ним археологічний матеріал, використання даних суміжних наук, теоретичні висновки зумовлювались метою дослідження, його науковою актуальністю. Введення в науковий обіг величезного матеріалу, зібраного Глібом Анатолійовичем під час розкопок, та його теоретична розробка потребувала чіткої систематизації. З цією метою Бонч-Осмоловський повністю припиняє польову роботу і звертається до узагальнюючих праць. Але на деякий час він мусив відійти від наукової діяльності.

Повернувшись до Ленінграда напередодні війни, він продовжує підготовку до друку своїх творів під загальною назвою «Палеоліт Криму». На думку автора, це видання мусило містити, крім публікації пам'яток, теоретичні узагальнення дослідженого ним археологічного матеріалу. Наскільки широкий масштаб мала ця серія, можна судити з того, що лише Кіік-Кобі було присвячено три томи.

Незважаючи на труднощі воєнного часу Гліб Анатолійович з властивою йому енергією і пристрастю заглибився у творчу працю. Здійсненню його задумів сприяла підтримка з боку АН СРСР і особисто академіка І. М. Губкіна. В 1940—1941 рр. вийшли з друку монографії «Грот Кіік-Коба» і «Кість викопної людини з грота Кіік-Коба». Це зразок талановитої обробки найціннішого для світової науки археологічного матеріалу. Висновки яскравого й оригінального дослідження Бонч-Осмоловського в галузі первісної археології органічно пов'язані з проблемою антропогенезу, зберігають своє наукове значення і в наш час.

Важливою подією для археологів та антропологів був вихід у світ третього тому з серії «Палеоліт Криму» — «Скелет стопи і гомілки викопної людини з грота Кіік-Коба» (за редакцією В. В. Бунака). Ця книга, майже повністю підготовлена Бонч-Осмоловським, вийшла вже після смерті автора. В працях, присвячених Кіік-Кобі, ставились і захищались положення про те, що пращур людини і сучасних антропоїдів не був істотою, пристосованою лише до лазіння по деревах: його кінцівки несли опорні функції і свідчили про наземний спосіб життя. Схожі риси у верхніх кінцівках людини та антропоїдів розвинулись конвергентно, причому у людини в процесі праці.

Беручи до уваги наукові заслуги Бонч-Осмоловського, Вища атестаційна комісія присуджує йому вчений ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації.

На початку війни Гліб Анатолійович залишався в Ленінграді, стійко переносив злигодні блокованого міста, брав активну участь в обороні міста. Наприкінці 1941 р. він був евакуйований в Казань, де продовжував наукову роботу. Идучи до тієї самої мети — з'ясування процесу антропогенезу — і залишаючись вірним принципу комплексності досліджень, учений невпинно шукає шляхів до узгодження своїх антропологічних розробок з даними нейрофізіології, з вченням про рефлекси. Зокрема, вивчаючи рефлекторну діяльність у дітей та осіб з порушеннями центральної нервової системи, Гліб Анатолійович робить цінні висновки про історичну роль рефлексів кінцівок у процесі еволюції людини.

Невтомна праця в Казані, яка проводилась разом з клініцистами-невропатологами в Інституті фізіології АН СРСР, відкрила перспективний напрям досліджень. Невропатологічні спостереження та етнологічні факти дали підставу Бонч-Осмоловському стверджувати, що верхні кінцівки пращура були, головним чином, опорними органами. Загальновідома роль руки в процесі олюднення мавпи, отже, кожне нове слово в цій галузі, безперечно, є важливою подією у науці.

Останній етап діяльності Гліба Анатолійовича плідний не тільки в теоретичному плані. Під час спостережень над пораненими він встановив новий патологічний симптом, зв'язаний з випадінням протиставлення великого пальця при порушенні пірамідних шляхів. Це явище дістало назву «симптом Бонч-Осмоловського».

Дослідження, проведені в Казані, знайшли підтримку відомого фізіолога академіка Л. А. Орбелі. Їх результати були висвітлені в «Доповідах АН СРСР» та інших спеціальних виданнях. Віддаючи належне працям Гліба Анатолійовича в галузі фізіології, вчена рада Інституту фізіології присудила йому вчений ступінь доктора біологічних наук.

Г. А. Бонч-Осмоловський помер в листопаді 1943 р. у розквіті творчих сил. Це сталось тоді, коли його програма втілювалась у життя. Вирішувалось питання про організацію при Інституті історії матеріальної культури АН СРСР сектора по вивченню проблем антропогенезу за планом, розробленим Бонч-Осмоловським. Зокрема, передбачалось об'єднати зусилля ряду спеціалістів з метою комплексного вивчення проблем становлення людини.

В одному з останніх листів Гліб Анатолійович писав: «Я дуже хочу поїхати до Ленінграда за матеріалами, ризикувати, залишаючи їх там далі, неможливо...» Але здійснити свого наміру він вже не міг.

Пройшовши сувору життєву школу, буваючи серед людей різних спеціальностей, Гліб Анатолійович завжди знаходив у них ті здібності, які могли сприяти розвитку науки. Ентузіаст у науці, він умів пробуджувати інтерес до знань у інших. Доброзичливість та чуйність, простота і разом з тим неухильна вимогливість були його невід'ємними рисами. Довгі роки викладацько-професорської діяльності в Ленінградському університеті, а в останні роки життя у Казанському залишили яскравий слід у молодому поколінні спеціалістів, які розробляють велику наукову спадщину Гліба Анатолійовича Бонч-Осмоловського.